

תדפיס מתוך:

קובץ מאמרים
לכבוד הרב מנחם הכהן

מנחה למנחם

עורכים:

חנה עמית | אביעד הכהן | חיים באר

ירושלים

תשס"ח-2008

הוצאת הקיבוץ המאוחד

הדחת חכם שלא היה

ירון בן־נאה

א

חיייהם של יהודי האימפריה העות'מאנית התנהלו במסגרת ארגונית, אוטונומית במובנים רבים, הקרויה קהל. בערים בינוניות וגדולות חיו קהלים רבים, לעתים עשרות, זה בצד זה. במאה ה־17 עוד איגד הקהל בדרך כלל את יוצאי העיר או האזור בחצי האי האיברי או באיטליה שמהם הגיעו המהגרים והמגורשים למזרח; ההשתייכות הרשמית לקהל נקבעה על פי הרישום בפנקסי המסים והתפילה בבית הכנסת הקהלי. בראש הקהל ניצבו גופי הנהגה נבחרים שדאגו לניהול המגעים עם השלטונות העירוניים ולניהול ענייני היום יום – אספקת שירותים, גביית מסים וטיפול בנכסים המשותפים. כדי לספק את השירותים החיוניים שזכו בעלי תפקידים, בהם חכם, חזן, מלמד ושוחט.

מאמר זה עוסק בפרשת הדחתו של חכם באחד מקהלי האימפריה העות'מאנית בשלהי המאה ה־17. אני מבקש לתאר כאן את צדם האחר של חיי הקהל, הצד הבלתי הרמוני, ובתוך כך לעמוד על עניינים שונים העולים מתוך הכתוב והמסייעים ליצירת תמונה חדשה של חיי הקהל בעבר, תמונה מציאותית ונכונה יותר, גם אם אידיאלית פחות מהדימוי המקובל.

אקדים דברים כלליים על תפקידו של מרביץ התורה בקהל ועל מוסד הרבנות: מרביץ תורה היה כינויו של חכם הקהל בקהילות היהודים באימפריה העות'מאנית, במיוחד בפרובינציות שבבלקן ובאנטוליה. ראשיתו של התפקיד הייתה ככל הנראה בחצי האי האיברי – חובת המינוי של מרביץ תורה בקהילות הספרדיות קודם הגירוש נקבעה בתקנות ואליאדוליד בשנת 1432, ולפיהן היו תפקידיו לדרוש, להורות הלכה וללמד. יוצאי ספרד חידשו תפקיד זה בקהליהם בערי האימפריה העות'מאנית. בשנת תשי"ג פרסם מאיר בניהו חיבור קצר בשם "מרביץ תורה", ובו סרטט קווים לתולדות התפקיד, לסמכויותיו, לתפקידיו ולמקומו בחיי הקהל. בשנות השמונים והתשעים בחנו חוקרי היהדות העות'מאנית – יוסף הקר, יעקב ברנאי ואחרים – את מוסד הרבנות מכיוונים שונים, אך עד כה לא נכתבה על אודותיו מונוגרפיה רחבה ומפורטת. ידיעותינו על המשרה ועל התמורות שחלו בהגדרת התפקיד ובסמכויותיו במשך הדורות אינן שלמות. בעוד הופעתו במאה ה־17 ונוכחותו גם במאה שלאחריה ברורות, לא ברור

* מאמר זה נכתב בהיותי עמית מחקר במרכז סכוליון שלייד המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

מה עלה בגורל התפקיד במאות ה"ח והי"ט, אז נעלמו חכמי הקהלים מן הבמה לטובת רבנים כוללים, כלל-עירוניים, שנודעו לאחר 1839 בתואר העות'מאני "חכם באשי"¹.

במאה הי"ז שכנה עתודת החכמים הגדולה בערים איסתנבול וסלוניקי. בישיבות הוותיקות ועתירות היוקרה שבמרכזים יהודיים חשובים אלו התחנכו תלמידים מקומיים ויוצאי קהילות מכל רחבי האימפריה ואף מחוצה לה. שם גם נקשרו בין החכמים קשרי ידידות או איבה, וקשרים אלו נמשכו עשרות שנים. מטבע הדברים נוצר בערים אלו גם עודף מועמדים לשירות בכהונות רבניות בכל הדרגות. מיעוט משרות פנויות היה תוצאה של גורמים שהיו שלובים זה בזה: משרות הרבנות היוקרתיות בקהלים החשובים והעשירים של הערים הגדולות היו נחלת חוג מצומצם יחסית של מקורבים לעילית הכלכלית של הקהילה; נהוג היה למנות מרביץ תורה לכל חייו ויתרה מכך, מאז המאה הט"ז היה מקובל להוריש את המשרה.

בפני מבקשי המשרה עמדו כמה דרכי פעולה אפשריות: הסתמכות על כישורים והתקדמות הדרגתית; הסתייעות בקשרי משפחה ובקשרים אישיים עם יהודים בעלי השפעה, ודרכם יצירת קשרים עם בעלי תפקידים בכירים בשלטון המקומי או בחצר הסולטן. בהעדר כישורים אינטלקטואליים יוצאי דופן, קשרים, ייחוס ועושר הסתפקו רבים במשרות רבנות בקהילות בינוניות וקטנות בפרובינציות, או במשרות פחותות יותר – כמלמדים וכמורים בדרגות שונות. פתרונות אחרים היו עלייה לארץ ישראל, פתרון ששילב קיום מצווה דתית עם אפשרות ללמוד תורה ולהתפרנס באחת מן הישיבות בצפת או בירושלים, או הגירה אל מחוץ לגבולות האימפריה, לשירות בקהילות הספרדיות במערב אירופה.

תקופת המינוי המקובלת הייתה קצובה, וכל עוד היו הצדדים מרוצים זה מזה חודשה העסקתו של מרביץ התורה. עם זאת, גם הדחה ופיטורין לא היו שכיחים, ונבעו על פי רוב מסכסוכים אישיים או מחוסר התאמה של מרביץ התורה לתפקידו. מן המקורות אנו למדים שבמקרים רבים היה נהוג לחכות שנה ויותר מפטירת החכם עד למינוי מרביץ תורה חדש, ויש שהדבר נעשה לפי בקשה מפורשת של הנפטר. משנתפנתה משרתו של חכם הקהל היו פרנסי הקהל תרים ובוחנים מועמדים מתאימים, בקהל ומחוצה לו. לעתים הוזמן חכם נודע מעיר אחרת לכהן בקהל, ויש שנבחר חכם שכבר היה מכהן באותה העיר בקהל אחר ואף בקהלים אחדים. התכונות שנדרשו ממרביץ התורה היו מגוונות: התנהגות נאותה, השכלה, כישורים תורניים וכושר הוראה, אך בחלוף הזמן גברו לחצים של בעלי שררה למינוי מקורביהם בלא קשר לכישוריהם האישיים.

במאה הט"ז התנהל דיון לקביעת גיל מינימום לתפקיד – ארבעים; אף על פי כן לא הוטלה מגבלה פורמלית בתחום זה, ולעתים כיהנו גם אנשים צעירים בתפקיד. חשיבות מוצאו העדתי של המועמד פחתה והלכה, אם כי קשר וזיקה כלשהם לאנשי הקהל היו יתרון. ייחוס אבות ועושר היו תכונות רצויות ומוערכות, ומועמדים פוטנציאלים טענו לחזקה והשתבחו בזכות אבותיהם בשעה שבאו להציע את עצמם למשרה. גם קשרים עם השלטונות סייעו לחכם לבצר את מעמדו ולפעול לטובת קהלו. המגמה להכיר בזכות החזקה על שירות במשרות בשירות הקהל ולהעדיף בנים הממלאים את מקום אבותיהם הביאה לעליית שושלות רבנים משלהי המאה הט"ז ועד ראשית המאה הי"ח, עת הופיעו משפחות רבנים חדשות.

1 סקירת תפקידיו של החכם והתפתחויותיהם לקוחה מתוך: י' בן-נאה, "החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 189-200. לספרות המחקר ולרשימת המקורות ראו שם.

על נוהל הבחירה איננו יודעים הרבה, ולא ברור מי בחר במרביץ התורה – הפרנסים, חברי המעמד (=גוף ההנהגה הרחב של הקהל), או כלל משלמי המס. ידוע שמינוי מרביץ התורה ותנאי העסקתו נקבעו בפרוטרוט בשטר המינוי שחתמו עליו הפרנסים, ולעתים גם כלל יחידי הקהל. על פי רוב היה אמנם משך השירות מוגבל לשנים אחדות (בין שלוש לעשר), אך כאמור מקובל היה לחדש את העסקתו של מרביץ התורה, ואם לא נתגלעו מחלוקות בין החכם לבני קהלו, היה עשוי החכם לשמש בתפקיד עד יום מותו. מינוי מרביץ התורה והכתרתו לוו בטכסים רבי רושם, החשוב בהם היה מעמד הדרשה שנשא בבית הכנסת הקהלי בשבת הראשונה לאחר מינויו לתפקיד. מרביץ התורה קיבל שכר קבוע בעד שירותיו. נוסף על משכורת שבועית ועל התגמול בעד הדינים שדן (בעיקר דיני ממונות), הוא זכה בהטבות שונות, בהן תשלום שכירות לדירתו, מתנות – קבועות (דוגמת "מעות פורים") ואקראיות (כמויות לחם ויין מדי שבוע) ורווחים מעיסוקי משנה, בהם עריכת טכסי נישואין, הספדים, השכבות ומכירת ארבעת המינים. באחריות מרביץ התורה היו גם עירוב תבשילין והשגחה על השוחט והחזן. בקהלים קטנים ועניים שימש החכם גם חזן, שוחט, מלמד וסופר.

למרות הקשיים התקציביים התמידיים שילם בעבורו הקהל את מסיו, והדבר ביטא את החשיבות שיוחסה לתפקידו. הוקרת הציבור את מעמדו של החכם ואת תורתו ניכרו בעיקר בכיבודים ("תכשיטים", או "תכסיסים") בהם כיבדו אותו בני קהלו.

להלכה היה מרביץ התורה שכיר המופקד מטעם הממונים על ענייני הדת בקהל. הרב נשכר בראש ובראשונה כדי ללמד את בני הקהל ברמות ובמסגרות שונות – בעיקר בדרשות שנשא בשבתות ובחגים בבית הכנסת הקהלי לפני רבים מאנשי הקהל, ובמידה פחותה בישיבה, בבית המדרש או בתלמוד תורה (ולא היה הכרח שמרביץ התורה יהיה ראש הישיבה); הדרשה הייתה חובתו וזכותו הבלעדית של מרביץ התורה. במאה ה"ט"ז אכן הייתה פעולתו מצומצמת להוראת הלכה ולשיפוט בדין תורה. ואולם במהלך המאה ה"ז היה חכם הקהל לאחד מעמודי התווך של הקהל, ותפקידיו התגונונו.

גם כאשר התרחב תפקידו בהנהגת הציבור הוסיפו ההוראה והרבצת התורה להיות עיסוקו הראשון במעלה. הוראת הלכה נעשתה באופן אישי, במענה לפניות יחידים בעל פה ובכתב, ובפומבי בדרשה בציבור. במאה ה"ז ניכר בבירור משקלו הגובר של החכם בבית הדין הקהלי – בחינת הפעילות השיפוטית בבתי הדין מלמדת כיצד נתעלה מרביץ התורה מדרגת איש הלכה מקצועי המייעץ לדייני הקהל לדרגת דין מומחה וראש בית הדין. בית דין כזה זכה למעמד "בית דין יפה", כלומר מומחה. משעה שנתקבל החכם למרביץ תורה בקהל, היה מינויו מקובל גם על שאר הקהלים. החכם היה פוסק אוטונומי בקהלו, ואיש מן החוץ לא היה רשאי להתערב בהכרעותיו. ואולם, בגלל תאוות פרסום וחשבונות אישיים לא הייתה הסגת גבול מקרה נדיר.

במאה ה"ז באיזמיר חולקו מסיבה לא ברורה הסמכויות בין הרבנים הכוללים – האחד עסק בדיני איסור והיתר ובדיני אישות, והאחר בדיני ממונות – תפקיד זה נחשב יוקרתי יותר בשל טובות ההנאה הכספיות הכרוכות בו. בראשית המאה ה"ח ניסו מנהיגי הקהילה באיסתנבול להקים בתי דין אזוריים על-קהליים. ניסיון זה נתקל בהתנגדות חריפה של מרביצי התורה הקהליים, אשר חרדו מפני אבדן הסמכות השיפוטית שהייתה מקור כוח וגם מקור הכנסה חשוב. מעניין כי מחאתם של מרביצי התורה לא הועילה, ורק התנגדות עיקשת של הציבור היא שהביאה לביטול ההחלטה.

מרבין התורה – בעל תפקיד בקהל ונציג הקהל במעמד חכמי העיר – היה רשאי לתקן הוראות ותקנות בענייני דת: כשרות, שבת ומועד; שרידים מתקנות אלו נשתמרו בספרות ההלכה. תפקיד חשוב יותר היה הסכמתו לתקנות ולהסכמות של גופים אחרים בקהל – הפרנסים, החברות והסוחרים; ובדומה לזה הייתה חשובה ההסכמה של מעמד חכמי העיר להסכמות שיזמו ותיקנו ראשי הכוללות (=גוף ההנהגה העירוני, העל-קהלי). השימוש בו כב"אדם חשוב" (במינוח התלמודי) לצורך אישור ההסכמות היה אחת הסיבות המרכזיות להעסקתו. סמכותו הדתית העניקה את הלגיטימציה ההכרחית לפעולתה הסדירה של ההנהגה הנבחרת, וכבר ברבע הראשון של המאה ה"ז נוסח הכלל "אם לא הסכים עמהם מרבין תורה או חכם שבעיר אינו כלום". הסכמתו להחלטות ההנהגה הפכה אותו לשותף בה, אף כי לא ברור עד כמה השתתף בניסוחן ובאיזו מידה רשאי היה לערער עליהן או לסרב לפעול לפיהן.

החכם העמיד את סמכותו הדתית לרשות ההנהגה לא רק לשם תיקון תקנות, כי אם גם להענשת עבריינים בחרם ובנידוי. אף כי להלכה הייתה זו זכותו הבלעדית, כבר במאה ה"ט נוצר איזון בינו לבין הממונים, וכל אחד מהצדדים נזקק לאישור האחר לביצוע עונשים אלו. מרבין התורה אף ייצג את הממסד במעמדים מסוימים, למשל בתקנת הקידושין – תקנה שחייבה את נוכחות החכם בקידושין והפקיעה את תוקפם של נישואין שנעשו בכל דרך אחרת נתקבלה במרבית הקהילות. חיוב אישורו או חתימתו גם על גבי מסמכים פרטיים דוגמת מודעות ושטר חזקה מלמד על חשיבות מעמדו ועל תפקידו כפקיד הקהל וכמייצג האינטרס הציבורי.

אם במאה ה"ט הייתה פעילות ציבורית נחלתם של חכמים בודדים, הרי במאה שלאחריה נחשב החכם לאחד משני הגורמים המרכזיים בקהל ולעמוד הימני שלו. תיאור פעולתו של ממלא מקום ברבנות בקהל נווה שלום באיסתנבול בשנות השלושים של המאה ה"ז וציטוטים אחרים מתיאור פרשת המינויים בקהל זה פורסים תיאור מרשים של תפקידו המגוונים של חכם באחד הקהלים הנכבדים בבירה ומסבירים את חיוניותו לתפקוד התקין של הקהל.² חכם הקהל השתתף גם בייצוג הקהל בגופי ההנהגה העירוניים, בהם מעמד החכמים ומעמד כלל קהלי העיר. תחומי פעילותו בקהל היו מגוונים, ובהם מינוי בעלי תפקידים (דיינים, פרנסים, גזברים ואפוטרופוסים) והנהלת החשבונות של הקהל ונכסיו. כן ניכרת בבירור מעורבותם הפעילה של מרביצי התורה בעניינים הומניטריים – בסיוע לבני עירם ולעניים זרים ובהתגייסות לפדיון שבויים ולעזרת היישוב היהודי בארץ ישראל. חלק ניכר מכוח ההשפעה של החכם היה בלתי פורמלי ותלוי באישיותו ובנסיבות הזמן והמקום. ריבוי תפקידיו יצר דימוי של מנהיג ציבור, ודימוי זה נשתמר בזיכרון ומצא את דרכו גם אל ספרות המחקר.

מקורות חיצוניים מאשרים את ריבוי התפקידים של החכם. אזכורם של רבני הקהלים (חאח'אם) בצווי הסולטנים ובתעודות שנשתמרו בארכיון בתי הדין השרעיים בבירה מלמד כי מנגנוני השלטון העות'מאני הכירו בסמכותם הדתית והשיפוטית כמו גם באחריותם ובערבותם לבני עדתם, בדומה להכרתם בכמרים יוונים וארמנים. בין השאר מוצאים את החכם אחראי לדיווח על עבדים המצויים ברשות בני קהלו לצורך תשלום המס המוטל על החזקתם. כמו כן השתתף חכם הקהל במשלחת המודיעה לקאדי על מינוי כח'א, נציגו הרשמי של הקהל היהודי או של אוכלוסיית האזור בפני ערכאות השלטון.

2 ר' יהושע בנבנשתי, שער יהושע, ח"ב (מהדורת ע' בר שלום, ירושלים תשנ"ב), יו"ד, טז, רמח ע"א ואילך.

ייתכן כי בשינוי תוכנה ודגשיה של משרת הרבנות ובמעבר למשרה הנהגתית מצוי המפתח להבנת שתי תופעות שאפשר להבחין בהן כבר בשלהי המאה הט"ז: התחרות הגדולה על משרה יוקרתית, שכבר לא הצטמצמה בד' אמות של הלכה; הסכמת הקהל לקבל לתפקיד אנשים שלא נודעו בלמדנות וביראת שמים. ר' חיים בנבנשתי גינה בחריפות תופעה רווחת זו: "ובקושט' [אנדינא] ראיתי שערוריה בדבר הזה בקצת קהלות להקים עליהם לראש ולקצין מאן דלא ידע צורתא דשמעת' [א] ואפי' [לו] במקרא ומשנה בשביל עשרו או להיותו איש זרוע ושרי להו מרייהו שע"ז [=שעל זה] נאמר לא תקים לך מצבה".³

ב

מעמדו של החכם בקהל הושפע מאישיותו ומנסיבות הזמן והמקום. היו שמכוח אישיותם האפילו על ההנהגה הכללית והיו שנדחקו מן הזיכרון הקיבוצי ונשכחו. החכם השתייך לגוף המנהיג, ובהיותו שכיר של גוף זה נדרש לשרתו ולשמור על האינטרס הכספי והפוליטי שלו. בה בעת ראה הציבור היהודי בחכם אדם חסר פניות, שכוחו בא לו מהיותו נושא ההלכה ומפרשה המוסמך, ומי שביכולתו לבקר את הממונים ולרסן את המשתררים למיניהם. אמנם חשדות של ההמון למשוא פנים של החכמים נזכרים לעתים נדירות בלבד, ואולם בהחלט ייתכן שהשתיקה נובעת מצנזורה עצמית של הכותבים אשר ביקשו לנער מעליהם חשד זה.

מרבצי התורה נמצאו אפוא בעמדה בלתי פשוטה, הם נאלצו לתמרן בין המעמדות ולשמש גורם ממצע ומפשר בקהלים שרחשו מתחים חברתיים גוברים. מיעוט השאלות העוסקות במאבקי כוח בין חכמי הקהלים לממונים ומקורות מן המאה הי"ז המזכירים שיתוף פעולה בין מרכזי הכוח בהנהגת הקהל מעידים לדעתי כי היחסים בין גופי ההנהגה הגיעו בתקופה זו לאיזון שהועיל לשני הצדדים – נוכחותו ואישורו של מרביץ התורה סיפקו תוקף דתי למעשיהם של הפרנסים, והזהותם הרגילה של החכמים עם האוליגרכייה ותביעותיה הבטיחה את היחסים הטובים עמה. שילוב מרביץ התורה במנגנון הקהלי אפשר ביקורת ופיקוח עליו משום ששכרו מומן מקופת הקהל ומשום שבתפקידים שהעניקו לו הוא לא איים על ההנהגה הנבחרת. מצד שני, נזקק החכם לכוחם של הפרנסים כדי להבטיח את מעמדו ובלעדיותו וכדי לאכוף את הוראותיו, ובעיקר כדי לוודא שהקהל יכבד את התחייבויותיו החומריות כלפיו.

שעתם היפה של מרבצי התורה בקהילות ישראל באימפריה העות'מאנית החלה ברבע השני של המאה הי"ז. החזקת מרביץ תורה קבוע בקהל הייתה לנורמה, החכם מילא תפקידים רבים בחיי הקהל, מעמדו נתעצם, ובהדרגה נוצרה מידה של שוויוניות ותלות הדדית בינו לבין הממונים, עד כדי כך שהתפקיד נתפס חיוני לתפקודו התקיין של הקהל. קשה לברר מה הייתה סיבת השינוי ומדוע נטה החוג המנהיג להעניק סמכויות נרחבות יותר ויותר לחכמי הקהלים. ייתכן כי להתייצבות המצב הכלכלי והפוליטי ולשיפור נודעה השפעה חיובית גם בהקשר זה, אך אני משער כי עליית קרנו של מרביץ התורה כרוכה בשיפור מעמדו של דין התורה. בה בעת, ובמיוחד לאחר שנת 1650, נתחולל תהליך דומה בחברה העות'מאנית – השריעה והאורתודוקסיה המוסלמית התחזקו, ואנשי דת בכירים הופיעו בחזית מקבלי ההחלטות.

3 ר' חיים בנבנשתי, שיירי כנסת הגדולה, יו"ד, קושטא תע"ז, שלד, קלו ע"ב.

עם זאת, "שלטונם" של החכמים בקהלים היה קצר ימים. הרבנות הקהלית במתכונת שמתוארת כאן לא שרדה הרבה מעבר למאה הי"ז, והיחלשות משרה זו ניכרת במיעוט אזכוריהם של מרביצי תורה קהליים מן הרבע השני של המאה הי"ח ואילך. נראה כי הדבר אירע בגלל עליית המסגרות העירוניות הכוללות.

ג

כאמור, המאמר עוסק בפרשת ההדחה של מרביץ תורה באחד מקהלי האימפריה העות'מאנית. פרשה זו מתוארת בשאלה בספר שאלות ותשובות לר' בצלאל אשכנזי. המחבר נולד בירושלים בשנת 1520, ובצעירותו למד כנראה בישיבה של ר' ישראל די קוריאל בצפת. הוא עבר לקהיר, והיה תלמידו של ר' דוד ן' זמרה. לאחר עליית רדב"ז לירושלים בשנת 1553 היה אשכנזי מחשובי הרבנים במצרים. בשנות השבעים חזר כנראה לארץ ישראל, היה בצפת, ומשנת 1587 עמד בראש קהילת ירושלים ואף יצא בשליחותה. הוא נפטר ככל הנראה בשנת 1594.⁴

מן השאלה סולקו כל הפרטים, וקשה לדעת ממנה היכן ומתי אירעו הדברים. ר' בצלאל אשכנזי סיפר כי שני פוסקים אחרים נדרשו לשאלה – ר' שמואל די מדינה ומי שכינה "חטר מגזע הרב נר"ו יפה ענף וחרש מצל" – ככל הנראה ר' שמואל יפה אשכנזי, שאחד מספריו הרבים נקרא "יפה ענף". בניגוד למה שאפשר היה לצפות, השאלה והתשובה אינן בשו"ת מהרשד"ם; עם זאת, השאלה מצויה, בשינויי נוסח קלים, בספר השאלות והתשובות של ר' אברהם די בוטון "לחם רב", ועליה תשובת הרשד"ם, תשובת מהר"א די בוטון, ועליה גם הסכמת חכמי צפת.⁵ כן צוטט שם סופה של תשובת ר' בצלאל אשכנזי, זו נשתמרה במלואה בספר תשובותיו שלו. עוד עלה בידי לזהות את השאלה, אם כי בנוסח מקוצץ, במקור אחר: תשובתו של ר' שמעון קסטלץ, מהחכמים החשובים במצרים במחצית השנייה של המאה הט"ז. השאלה והתשובה נשתמרו בכתב יד של בית המדרש לרבנים בניו יורק.⁶

שמות המשיבים והמסכימים בפרשה מספקים את התאריך המשוער להתרחשות – שנות השמונים של המאה הט"ז. התאריך האפשרי המאוחר ביותר הוא שנת 1588, מועד פטירתו של הרב קסטלץ. מהרשד"ם נפטר שנתיים מאוחר יותר (1590), ודי בוטון שנתיים אחריו (1592). זיהוי מקום ההתרחשות קשה יותר. נראה כי מדובר בקהילת קהיר המבוססת והעשירה, שבה ישב קסטלץ וממנה היגר אשכנזי לארץ ישראל. בין קהיר לבין סלוניקי, שם ישבו מהרשד"ם ותלמידו ר' אברהם די בוטון, ואיסתנבול, עירו של מהר"ש יפה, נתקיימו קשרי מסחר הדוקים, ואין קושי להניח שהשואלים ביקשו את חוות דעתם של גדולי הרבנים באימפריה בעניין זה. לעומת זאת קשה לשער ששואלים מן הבלקן הדרומי או ממערב אנטוליה פנו דווקא אל חכמים היושבים בקהיר ובירושלים.

4 פטירת הרב בצלאל אשכנזי נזכרת במסמך מבית הדין השרעי של ירושלים: א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, תעודה 10, עמ' 14.

5 ר' אברהם די בוטון, לחם רב, אזור ת"כ, סימנים ע-עא.

6 י' בוקסבוים, "זכרון לראשונים", מוריה, כ, ג-ד (תשנ"ה), עמ' יז-כ.

סיפור המעשה בקצרה הוא כדלהלן: לאחר שנים אחדות של כהונה בתפקיד הסכימו בני הקהל להדיח את מרביץ התורה בטענה שאינו ראוי לכהן בתפקיד. החכם הסכים לפרוש מרצונו, אך תבע את אנשי הקהל בבית דין של שלושה על הפרת חוזה העסקתו. הקהל התגונן והציג חמש טענות לזכותו:

- א. החכם כבר הסכים, ולפיכך פטרם מהתחייבותם.
- ב. השבועה הייתה שבועת טעות, שכן החכם לא היה בעל כישורים ראויים.
- ג. השבועה הייתה באונס, בלחץ ערכאות של גויים.
- ד. אנשי הקהל לא נשבעו בדיבור אלא בחתימה.
- ה. גם אלו שביטאו בשפתותיהם את השבועה יכולים לומר שלא נשבעו אלא על תנאי שיסכימו כולם.

דין העיר זיכה את אנשי הקהל, אך עדיין היו מערערים וטוענים נגדם. לכן ביקשו אנשי הקהל פסק נוסף וסופי. כל המשיבים פטרו את השואלים מן השבועה ואישרו את הדחת החכם הבלתי ראוי מתפקידו. להלן נוסח השאלה:

קהל אחד נמנו וגמרו והעמידו ביניהם למרביץ תורה לפלוני אלמוני ועשו לו כתב על זה וכתוב שם שהעמידוהו לנחותם הדרך הישרה ולהודיעם את חקי האלדים ואת תורותיו ובאורו יראו אור התורה ושהוא מלבישם בגד ישועות נפשם וירביץ תורה ביניהם יורה [יורה] ידין ידין וכו' מהיום ועד זמן פלוני וכתב בכתב ההוא שקבלו כל זה בכל אלות וחומרות התורה גם חומרת נח"ש [=נידוי, חרם, שמתא] וחומרת נזירות שמשון בכל תנאיו וחתמו בה רוב הקהל ורבים מהם הם צְנָה לחתום ובסוף הכתב כתוב שם כל הנז' למעלה בטא כל אחד בפיו ובשפתיו הנזירות והשבועה וכו' [...] ואחר זמן הסכימו כל הקהל כלם יחד לסלקו מעליהם כי אמרו איש אל אחיו איככה אוכל וראינו ברעת נפשנו כי אנחנו צמאים לדרוש את דבר ה' והחכם הזה אינו יודע מאומה ואינו דורש לנו כלל ואינו יודע דין כלל וכשרוצה לפעמים לעסוק בדיני גיטין וקדושין חס ושלום מרבה ממזרים בישראל [...] ועתה נפשנו יבשה אין תורה אין ישיבה אין דורש את דבר ה' [...] וזאת היתה הסבה אשר הסכימו כלם יחד לסלקו מעליהם בלב אחד שפה אחת ודברים אחדים ובעת ההיא אשר נתקבצו כל הקהל לעשות כן בא החכם הנז' אצלם ואמר להם מה המעשה הזה אשר אתם עושים דעו וראו שהוא עון פלילי שאתם פוגעים בכבודי ואתם עוברים כמה חרמות אלות ושבועות נזירות שיש לי כתבים אשר כתבתם ונדר להם שהוא יצא מעצמו אבל לא בחרפה רצופה אז השיבו לו הקהל קדוש שיקבץ חכמי העיר על ככה והם יגישו טענותיהם לפני החכמים אם יצדקו ואם לא יעשו מה שיגזור הדין ועל זה השיב להם חס לי מעשות כדבר הזה כי חרפה היא לי כי איני אומ' [ר] לכם רק מצד אהבה וחסד שלא תכלימוני כי מענין החומרות והנזירות והשבועות איני רוצה להדיין עמכם כי חרפה היא לי והכל מחול לכם [...] אז הלך לו ואחריו משאת היא הכיס מהטלית. אחרי ימים קבץ החכם הג' חכמי העיר פעם ופעמים ותבע לאנשי הקהל לדין באומרו אליהם שעברו על החומרות והשבועות והנזירות אשר לו בכתב הנז' והם השיבו לו בפני החכמים טענות רבות והם אלה: הטענה הראשונה טענו פטרנו [...] שאחר שסלקנוך הלכת בערכאות והלשנת עלינו והכוננו הכאות רבות בדיני

האומות מבלי לכת עמנו בדין תורה [...] שנית טענו רוב הקהל נדרינו ושבועתינו שבועת טעות ונדר טעות שאנחנו חשבנו שאתה היית חכם יודע השם נפשנו בחיים הנצחיים [...] השיב החכם שעל דעת כן קבלוהו ואין נדרם נדר טעות שכבר ידעו שלא היה יודע לדרוש להם ולא לקבוע ישיבה [...] שלישית טענו קצת מהם שאפילו בחתימתם היו אנוסים כי זה החכם ואחיו היה לאל ידם בבית הדיין [=הקאדי] ולקצת מהם הכום בדיני האומות והשאר נפל פחדם עליהם ולכן חתמו השיב החכם כל זה שקר אלא מרצון נפשם חתמו.⁷ רביעית טענו כי ב"ד [=בית דין] חקרו ודרשו [...] לא ביטו בשפתותיהם בפניו הנזירות והשבועה [...] חמישית טענו שאפילו אותם המקצת שביטו בפיהם לפי דברי העד יכולים לומר אנחנו לא קבלנו אלא אדעתא שיקבלו כל הקהל [...] אלה הם הטענות שטענו בני הק"ק [=הקהל הקדוש] ועל פיהם פיטרם הרב הגדול נר ישראל דיין העיר נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] ושבח אותם ומעשיהם לשם שמים ואמר להם שהם פטורים ומותרים ברוכים הם לה' [...] ויש שאומרים עליהם שעברו על הנזירות הראשון ועל כן אתם חכמי שלומי אמוני ישראל צאו נא לעזרת הדרת יקרת קהל חכמי שלומי אמוני ישראל צאו נא לעזרת הדרת קהל קדוש אשר מעשיהם הם לשם שמים ולהסיר מעליהם הלעז ההוא על הדין ועל האמת ושכרם כפול מן השמים מנה אחת אפים.⁸

ה

פרטים אחדים במקור שלעיל מערערים במידה רבה את תמונת העולם של דמות הרבנות ושל התנהלותן של קהילות ישראל בשלהי ימי הביניים, ולמקרא השאלה מתעוררות תהיות. השאלה הראשונה היא אם זהו אירוע חריג וחד-פעמי. בדיקת המקורות של בני התקופה מעלה כי חכמי קהלים שאינם ראויים היו תופעה נפוצה וכי מקרים של הדחת חכמים מכהנים היו שכיחים בשלהי המאה ה"ט.⁹ כך למשל בספר התשובות לר' משה מטראני (מגדולי חכמי צפת, נפטר בשנת 1580) מופיעה שאלה שעניינה הדחת מרביץ תורה מכהן: "ואותו החכם שמנו הוא בן כ"ו שנה יניק ולא חכים [...] ולא הלך לישיבה ולא היה קובע לימוד אלא דרך עראי ורוב הזמן מטייל ושוחק בכתבים וגם סנו שומעניה וגם תבע ירושות בעש"ג שלא דין ובדברי שקר ובסכנת נפשות".⁹ גם ר' בצלאל אשכנזי בסיום תשובתו לשאלה הנדונה כתב דברים קשים: "כי מיום אשר קמו חכמים כאלה לישיב בראש תבו חכימיא למיהוי כעמא דארעא וחכמתם תסרח והאמת נעדרת ונתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים ואין נוח בעולם והתורה חוזרת על לומדיה"¹⁰ – בימי שניהם רווחה אפוא מציאות בימה. זאת ועוד, לא זו בלבד שמשניות שונות הודחו חכמים, אלא קהלים רבים הסכימו בשבועות חמורות שלא למנות את פלוני לתפקיד מרביץ תורה או שלא למנות מרביץ תורה מכול וכול. תופעה זו הייתה אחד מביטוייה של מציאות מסוכסכת, ומאפייניה היו מחלוקות, פיצולים ופילוגים בקהלי היהודים. נראה כי הסיבה העיקרית לכך הייתה רתיעה מפני המאבקים הכרוכים במינויים הללו. התחרות הגדולה על

7 מתשובת ר' אברהם די בוטון עולה כי על טענה זו השיב החכם "שהסבה שקבלוהו עליהם היה מפני ששני ראשי הקהל היה להם מלחמה זה עם זה ואחד מהם נתלה בו מפני שזה החכם היה לו ממשלה בבית הדיין שהיה רופא ויסייעהו". וראו: ר' אברהם די בוטון (לעיל, הערה 5).

8 ר' בצלאל אשכנזי, שאלות ותשובות, ונציה שנ"ה, כה, עט ע"ב.

9 ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"ב, ונציה ש"צ, ספירה שניה, עז, קלד ע"ג-קלה ע"ד.

10 ר' בצלאל אשכנזי (לעיל, הערה 8).

התפקיד נבעה מעודף מועמדים לעומת מיעוט משרות פנויות וככל הנראה מן האטרקטיביות הגוברת של המשרה. נוסף על כך, ייתכן כי בשל המצב הכלכלי הקשה היו קהלים שביקשו לחסוך את ההוצאה הכרוכה בהחזקת מרביץ תורה. כך למשל בשאלה "על אודות קטטות ומריבות שהיה ביניהם בתוך הקהל מת"ח [=מתלמידי חכמים] שלא נתבשלו כל צרכם מחבלים כרמים ובכח זרוע היה כל א' או' [מר] אני אמלוך [...]. וכעת אינם בתוך הק"ק [=הקהל הקדוש]". הקהל חש כי "אזלת יד התורה הולך ודל בקהלם [...]. שאינם יכולים לקבל עליהם צער זה זה כמה ימי'ם] שלא לשמוע לא תורה ולא דין ממנהיג עליהם".¹¹ ובמקום אחר: "קהל שנפטר חכ'ם] שלהם [...]. ובקהל יש ד' או ה' בעלי תורה זה אומר אני אמלוך וזה אומר אני אמלוך ונפלו דברי ריבות והפרשים ביניהם וכשראו כן מעמד הקהל הסכימו וקבלו [...]. שלא ליקח שום חכם לא מהקהל'ל] ולא מהמדינה עד תשלום חמשה שנים רצופים".¹²

עוד יש לתהות כיצד נבחר לתפקיד אדם שמלכתחילה היה בלתי ראוי, שכן חסרו לו התכונות והכישורים הנחוצים למשרה. ההסבר לכניסת אנשים בלתי ראויים למשרות הרבנות הוא הלחץ של השלטונות, ואולי גם חולשה ואדישות של בני הקהל. ההסתייעות בכוח השלטונות כדי לקבל את משרת הרבנות לא הייתה מקרה נדיר בשלהי המאה ה"ט" ובמאה ה"ז. כחצי יובל מאוחר יותר עדיין ראה לנכון אחד מקהלי איסטנבול לתקן: "וכל מי שירצה להיות חכם עלינו בכח שרים ושופטי ארץ לא נאבה לו ולא נשמע אליו".¹³

בהקשר זה אזכיר פרשייה משנות השלושים והארבעים של המאה ה"ז בקהל נווה שלום באיסטנבול: על ערש דוויי דרש ר' יצחק ן' פאראג' שהקהל ימתין להגעת בנו הקטין לבגרות ולמנותו לתפקיד מרביץ התורה אחריו. הקהל נענה לבקשה, אך שנים אחדות לאחר פטירתו נתעוררו קלקלות שונות ובקהל נתגלעו מחלוקות קשות, משום כך הוחלט למנות ממלא מקום. סיעות שונות נאבקו על המינוי ועירבו לשם כך יהודים בעלי השפעה בחצר הסולטן – אלו ואלו השיגו צווים וצווים-שכנגד בעניין המינוי. המאבקים הסלימו עד כדי אלימות פיזית בבית הכנסת.¹⁴

שאלה אחרת נוגעת לתפקיד עצמו – מדוע אדם שהיה רופא ושפרנסתו מובטחת חשק כל כך בתפקיד. אפשר רק לשער כי היוקרה, הכבוד וגינוני הכבוד שזכה להם הודות למשרה הם שדרבנו את גיבור סיפורנו, ורבים אחרים, להשיג את המשרה הנחשקת, ולו גם במחיר יקר. בתקופה שבה התרחש הסיפור כבר היה תפקידו של מרביץ התורה תפקיד מבוסס ובעל מעמד איתן בדירוג הקהלי. בעיסוקיו נדרש למגע קרוב עם נכבדי הקהל, ולכך יכולות היו להיות משמעויות פוליטיות וכלכליות. אף שלכאורה לא היה אלא אחד מבעלי התפקידים ששכרו פרנסי הקהל לצרכים שונים, היה מרביץ התורה החשוב שבהם, ורבים ביקשו את קרבתו. יתר על כן, הוא זכה יותר מכל בעל תפקיד אחר במנגנון הקהלי לכיבודים, בעיקר למחוות של כבוד (ובמיוחד בבית הכנסת). בחלק מהמקרים הכיבודים אף נרשמו בכתב מינויו ונחשבו לחובת הציבור כלפיו. מאחר שבחברה ההיא ערך הכבוד היה מרכזי וחשוב, גם בו אפשר

11 ר' יוסף ן' עזרא, שאלות ותשובות (מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט), כג, קלח. וראו גם: ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, י"ד, שאלוניקי שני, קנו, קה ע"ג.

12 ר' שמואל די מדינה (שם).

13 המקור משנת 1648, ראו: ר' משה בנבנשתי, פני משה, ח"א, קושטא תכ"ט, כא, נג ע"ד. למקרה אחר שבו "נכנס לחכם וישב על מכון שבתו" בכוח הממון שפיזר בערכאות של גויים ראו: ר' שמואל די מדינה (לעיל, הערה 11).

14 על הפרשה בהרחבה ראו: ל' בורנשטיין-מקובצקי, "לתולדות קהילת קושטא באמצעותה של המאה ה"ז: קהליה, אישיה וחכמיה הספרדים והרומאניוטים", מיכאל, ט (תשמ"ה), עמ' כז-נד.

לראות את כוח המשיכה של המשרה. זאת ועוד, בקהלים עשירים וחשובים בקהילות הגדולות הייתה למינוי גם משמעות כספית נכבדה – כאמור, החכם זכה למשכורת, לפטור ממסים, להטבות ולמתנות רבות. בתקופה של משבר כלכלי הייתה משרה כזו מינוי נחשק ביותר.

תהייה אחרת נוגעת לפעולתו של הרב המודח – כיצד פנה יהודי, בניגוד למשוער ולמקובל, לערכאות של גויים נגד אנשי קהלו והביא להלקאתם. בהקשר זה מתברר כי דמותה המוסרית והדתית של החברה היהודית הייתה רחוקה מלהיות מושלמת. ההסכמות הרבות שתוקנו בערים אחרות באימפריה במאות ה"ז וה"ז אסרו על פנייה לערכאות של גויים לשם התדיינות בין יהודים, הן איימו בחרם והשוו את חומרת המעשה למלשינות ולמסירה.¹⁵ למרות החומרה שיוחסה לעברה זו ועל אף תדמיתה השלילית הייתה הפנייה לערכאות של גויים נחלתן של כל שדרות החברה היהודית בכל תחומי החיים (ממון, משפחה, קהילה ועניינים אישיים). דברים מפורשים על תפוצת התופעה כתב אחד מגדולי רבני הבירה האימפריאלית ברבע האחרון של המאה ה"ז: "בהיות שבזמנים האלה בעונותינו שרבו עם בני ישראל נזורו אחור[נית] מדרך התור[ה] ורוב[ם] יקריבו את משפט[ם] לפני הערכא[ות] ודיינים אחרים ולא צייתי דין תורה".¹⁶ מציאות זו מוכחת גם מבדיקת הספרים של בתי הדין השרעיים בערים שונות. ככלל, הופעתם התדירה של יהודים בבית הדין השרעי, אם לצורך שיפוט אם להגשת עתירות אם לשם עריכת חוזים, מורה בין השאר על נכונותם של יחידים לערער על השיפוט העצמי ולפגוע בסולידריות הקהילתית למען אינטרס אישי. האינטרס האישי גבר על הציווי הדתי שנותר בבחינת אות מתה, ובתודעת הציבור הייתה הפנייה לערכאות של הגויים פעולה לגיטימית ונורמטיבית, למרות הגינויים שנתפרסמו בעניין זה מפעם לפעם.¹⁷ הציבור פעל מתוך שיקול תועלתי ולא מחמת התנגדות עקרונית לדין תורה. על רקע חדלונה וחולשתה של מערכת השיפוט היהודית האוטונומית, החוקית למחצה, היה השיפוט השרעי עתיר יתרונות: הוא היה זמין, מהיר, בעל כוח כפייה ואפשרות להשפיע על גזר הדין.

1

המקור שהצגתי מלמד גם מעט על תפקידיו המוגדרים של מרביץ התורה ועל ציפיותיהם של אנשי הקהלה ממנו. כבר בכתב המינוי שלו נרשם "שהעמידוהו לנחותם הדרך הישרה ולהודיעם את חקי האלדים ואת תורותיו ובאורו יראו אור התורה ושהוא מלבישם בגד ישועות נפשם וירביץ תורה ביניהם יורה [יורה] ידין ידין". בתשובה לשאלה של אחד מקהלי איסטנבול בתקופה הנדונה שעניינה שבועת חכם שלא לכהן בעקבות סכסוך עם נכבדי הקהל הוזכרו בדומה וביתר פירוט תפקידיו של החכם בקהל:

בענין הלמוד אשר החכם מלמד את הקהל שהוא ענין הדרש[ה] שהוא רגיל לדרוש בחגים ובמועדים שהיא חקירה בטעמי המצות ופיל[רוש] מאמרים ומקראי קדש וכן הוראת דיני אסור והתר והכשר מעשה המצות וכל המון הדברים הנלמדים מהחכם לקהל [...] ודאי שהחכם בחכמתו

15 על פנייה לערכאות של גויים ראו: 'בן-נאה (לעיל, הערה 1), עמ' 234-238.

16 ר' אליהו ן' חיים, מים עמוקים, ונציה ת"ז, ספירה שניה, קב, קנט ע"ד. במקור אחר הובעה תחושת חוסר האשם של ההמון בעניין זה: "רבים מבני עמינו מתפרצים והולכי[ם] בעש"ג ואומ[רים] לא פעלנו אוף", ועל כך ראו: ר' ברוך אנג'יל, שאלות ותשובות, שאלוניקי תע"ז, לז, נד ע"ב.

17 וראו גם: מ' רוזן, בנתיבי הים התיכון, תל אביב תשנ"ג, עמ' 138-143.

בכל אשר הוא עושה עם הקהל מצוה קא עביד בין בהרבצת תורה בין בעשותו משפט עמו לשפוט בצדק בין איש ובין אחיו וכל פניות שהוא פונה בכל מלאכת עבודת הרבים שרבים צריכי'ם] לו.¹⁸

תקוותיהם של אנשי הקהל נכזבו, ולאחר זמן החלו להישמע תלונות וטענות, סביר שתחילה בחדרי חדרים, ומאוחר יותר בביקורת פומבית על אי־תפקודו של "החכם". טענותיהם של בני הקהל בשאלה נראות כמעט תרגום מדויק של הדברים שנאמרו ככל הנראה בספרדית־יהודית, שפת הדיבור של מרבית היהודים באנטוליה ובבלקן:

כי אמרו איש אל אחיו איככה אוכל וראינו ברעת נפשנו כי אנחנו צמאים לדרוש את דבר ה' והחכם הזה אינו יודע מאומה ואינו דורש לנו כלל ואינו יודע דין כלל וכשרוצה לפעמים לעסוק בדיני גיטין וקדושין חס ושלום מרבה ממזרים בישראל [...] ועתה נפשנו יבשה אין תורה אין ישיבה אין דורש את דבר ה' [...] שאנחנו חשבנו שאתה היית חכם יודע השם נפשנו בחיים הנצחיים.

בני הקהל קיוו כי החכם ידרוש להם, והדרשה בשבתות אמנם הייתה אחד מתפקידיו החשובים של מרביץ התורה, אולי אף הראשון במעלה. המשפט האחרון, ובו אולי גם החידוש העיקרי שניתן ללמוד מדבריהם, מלמד על האמונה התמימה של הציבור "בחיים הנצחיים" ועל תקוותם שבזכות לימוד התורה וקיום המצוות בהנחייתו של מרביץ התורה יזכו לחיי נצח בגן עדן.

T

עניינים אחרים עולים מתוך הכתוב ומוסיפים קווים לדמותה התרבותית של היהדות העות'מאנית: בתיאור הפרשה חוזר שוב ושוב עניין שבועתם של בני הקהל לקבל עליהם את מרביץ התורה, וחלק ניכר מן התשובות מוקדש לביטול השבועות באופן חוקי, וממילא כוחה ומשמעותה של השבועה בעבור בני הזמן מתגלים. שבועות היו אמצעי חשוב בכפיית ציות לתקנות הקהל ודרך לבדוק אמינות, למשל בעת ערעור על שומת מס. ההתייחסות הרצינית לעניין ההסכמה למינוי שנתקבלה בחתימה ובשבועה מעידה כי החברה הייתה מסורתית ונזהרה מאוד בשבועות. ממקורות אחרים אנו שומעים על אנשים שמוכנים לוותר על טענתם ולהפסיד ממון ובלבד שלא יצטרכו להישבע, גם בהעדר חשש לשבועת שקר.

נושא מעניין אחר המתגלה בדרך אגב הוא חשיבותו של הכבוד בעיניהם של בני התקופה, בני מעמד גבוה ובני מעמד נמוך.¹⁹ מרביץ התורה המודח ביקש, כמעט התחנן, לעזוב את התפקיד ביזמתו ולא לשאת בחרפת ההדחה שבוודאי תתפרסם בכל העיר. בטקסט בולטים אזכורים רבים של כבוד ושל חרפה וביזיון:

18 ר' אליהו ו' חיים (לעיל, הערה 16), כג, נג ע"ב. לדוגמות לכתבי מינוי שלמים ראו: מ' בניהו, מרביץ תורה, ירושלים תשי"ג, עמ' כב-כח.

19 ראו: ל' בן־נאה, "איל אונור נו סי מירקה קון פאראס": כבוד ומשמעותו בקרב היהודים העות'מאנים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כג (תשס"ה), עמ' 9-38.

בא החכם הנז' [כר] אצלם ואמר להם מה המעשה הזה אשר אתם עושים דעו וראו שהוא עון פלילי **שאתם פוגעים בכבודי** ואתם עוברים כמה חרמות אלות ושבועות נזירות שיש לי כתבים אשר כתבתם ונדר להם שהוא יצא מעצמו **אבל לא בחרפה רצופה** אז השיבו לו הקהל קדוש שיקבץ חכמי העיר על ככה והם יגישו טענותיהם לפני החכמים אם יצדקו ואם לא יעשו מה מה שיגזור הדין ועל זה השיב להם חס לי מעשות כדבר הזה כי **חרפה היא לי** כי איני אומ' [ר] לכם רק מצד אהבה וחסד **שלא תכלימוני** כי מענין החומרות והנזירות והשבועות איני רוצה להדיין עמכם כי חרפה היא לי והכל מחול לכם.

אף עצם ההתדיינות וההתמקחות בפומבי עם נציגי הקהל נחשבת בעיניו של מרביץ התורה מעשה מביש ואף ממנו ביקש להימנע.

עניין אחרון הוא האנאלפבתיות. אף שלכאורה החברה היהודית מצטיירת חברה אוריינית שרמת הכתיבה והקריאה בה גבוהה בהרבה מזו של החברה הסובבת, מסתבר כי רבים לא ידעו לכתוב, אפילו לא את שמם. החינוך היסודי שקיבלו בתלמודי התורה נועד בעיקר להכשיר את הילדים לקרוא טקסטים מקודשים בסידור או בחומש. כתיבה הייתה חשובה פחות, והיו שיצאו לחיים בלי כישורי כתיבה. בסיפור נאמר כי בהסכמה "חתמו בה רוב הקהל ורבים מהם הם צוה לחתום" – רבים מהאנשים רק לכאורה חתמו על טופס ההסכמה ולמעשה לא עשו זאת בעצמם אלא ביקשו מהסופר לחתום בשמם. מדובר כמובן בגברים, הנשים היו מודרות לחלוטין מהשתתפות בענייני הציבור, ורובן ככולן לא ידעו קרוא וכתוב כלל.

הפרשה של הדחת מרביץ התורה הקהלי בשלהי המאה ה"ט"ז מלמדת אפוא כי החיים בקהל לא היו הרמוניים וכי כוחות שונים פעלו בהם. התמונה המתקבלת אינה תואמת את הדימוי המרוכך שעוצב על אודות החברה המסורתית במזרח בראשית העת החדשה; התמונה שחשפתי כאן מגלה חכם שאינו חכם, פנייה לערכאות של גויים ושימוש בבעלי שררה לקבלת משרה רבנית, אנאלפבתיות ובצדה גם אדיקות, רצון ללמוד תורה וציפייה תמימה לעולם הבא.